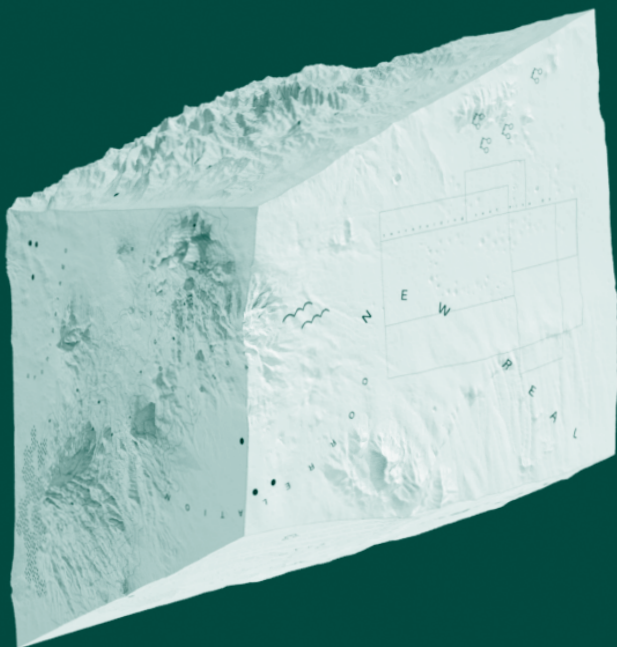

extrodæsia

Enciklopédia
egy emberközpontúságot
meghaladó világhoz

Szerkesztette
Horváth Gideon
Süveges Rita
Zilahi Anna

extrodæsia

Enciklopédia
egy emberközpontúságot
meghaladó világhoz

TYPOTEX

Tenderpixel

Tender

BOOKS

A kötet megjelenését a József Attila Kör,
az Orosházi Önkormányzat,
valamint a Tenderpixel & Tenderbooks támogatta.
Zilahy Anna az Emberi Erőforrások Minisztériumának
Móricz Zsigmond-ösztöndíjasa.

© Szerzők, Typotex, Budapest, 2019
Lektorálta és az előszót írta: Losonczi Márk
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 049 5

TYPOTEX KIADÓ

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Főszerkesztő: Horváth Balázs

Felelős szerkesztő: Déri Ákos

A kötetet gondozta és a borítót tervezte: Süveges Rita

Illusztrációk: Süveges Rita

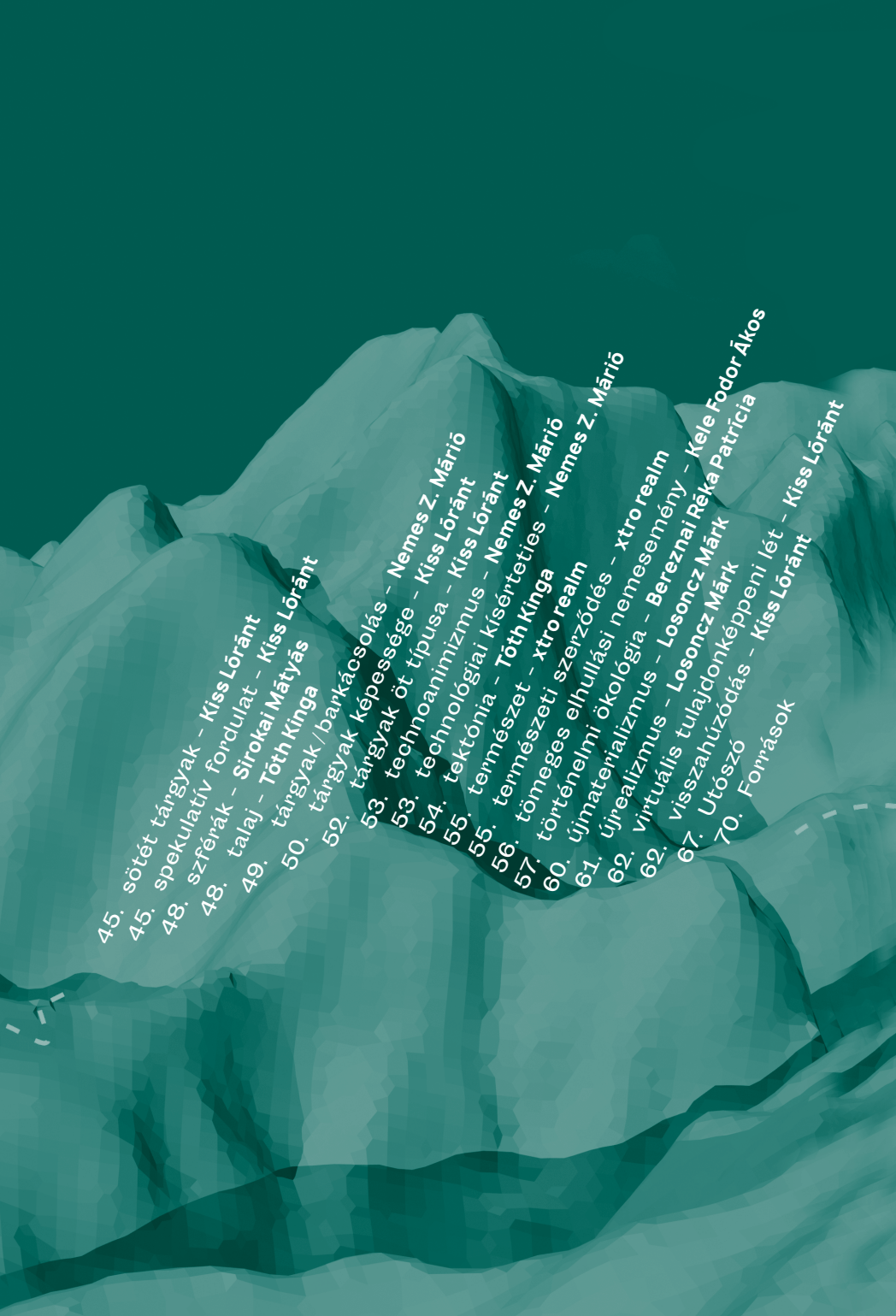
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Kajtor Bálint

Tartalomjegyzék

9. Előszó
13. aktor/aktáns - Keresztes Balázs
13. amerindiai perspektivizmus - Bereznai Réka Patrícia
14. antropocén - xtro realm
15. anyagfoglalom (anyagáramlás) - Kele Fodor Ákos
16. archipelágó - Zilahy Anna
17. apokalipszis/a túlélő antropológiája - Nemes Z. Mária
18. archeofosszilis/a túlélő antropológiája - Nemes Z. Mária
19. aszimmetria kora - xtro realm
20. ágens - Keresztes Balázs
21. állatnéző - Deres Kornélia
21. beredőződés - Bordás Máté
22. bolytűz - Nemes Z. Mária
23. bolytűz - Nemes Z. Mária
24. dinoszaurusz - Nemes Z. Mária
24. diszkrétvilág - Nemes Z. Mária
25. dolog és tárgy - Keresztes Balázs
26. dunatűz - Keresztes Balázs
26. echolokáció - Zilahy Anna
27. elfeledettség - xtro realm
27. felülmúlás/alulmulás - xtro realm
28. Gaia - xtro realm
30. Gaia - xtro realm

-
30. geoláz - Kele Fodor Ákos
32. géplélek - Tóth Kinga
32. határok - Sirokai Máttyás
33. helyi alak - Késs Lóránt
33. híbridek - Keresztes Balázs
34. hiperobjektum - xtro realm
34. horizontugrás - Sirokai Máttyás
35. kaucsuk - Sirokai Máttyás
35. kiáradás három égitesten - Zilahi Anna
36. kollektivitás - Keresztes Balázs
37. korreláció - Immanuel Kant
38. lapos ontológia - xtro realm
38. magánvaló dolog - Keresztes Balázs
40. növényvidő - Immanuel Kant
40. nyitott befoglaló (erszény) - Kele Fodor Ákos
41. objektumorientált ontológia - Keresztes Balázs
42. ökoszínház - Tóth Kinga
42. ritka - Kele Fodor Ákos
43. robotméh - Zilahi Anna
43. rokonság - xtro realm

-
45. sötét tárgyak – Kiss Lőránt
45. spekulatív fordulat – Kiss Lőránt
48. szférák – Sirokai Máttyás
48. talaj – Tóth Kinga
49. tárgyak – Kiss Lőránt
50. tárgyak / barkácsolás
52. tárgyak képessége – Nemes Z. Mária
53. technoanimizmus – Nemes Z. Mária
53. technológiai kísérteties – Nemes Z. Mária
54. tektónia – Tóth Kinga
55. természet – xtro realm
56. tömeges elhullási nemesemény – Kele Fodor Ákos
57. történelmi ökológia – Bereznai Réka Patricia
60. újmaterializmus – Losoncz Márk
60. virtuális tulajdonképpen léte – Kiss Lőránt
61. újrealizmus – Losoncz Márk
62. visszahúzó – Kiss Lőránt
62. utószó
70. Források

Előszó egy enciklopédikus vállalkozáshoz

Amikor Genti Henrik és Duns Scotus a 13-14. században a res, a dolog terminusára építve egy különös neologizmust vezettek be, nevezetesen a realitást, nem számíthattak rá, hogy újításuknak milyen szerteágazó utótörténete lesz. Máris felmerül a kérdés, hogy mívégre a valóságról szóló diskurzus, ha nincs megkülönböztető ereje, ha minden már eleve valós? Nos, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a valóságfogalom már ekkor is a kizárást, a hierarchizálást szolgálta: csakis azt volt hivatott átfogni, ami lényegi, (f)aktuális és dologi – minden egyéb, így a fiktív entitások (res ficta) és a kimérák, kirostálódott.

Ma, sok évszázaddal később, amikor megannyi elméleti és gyakorlati törekvés illeti magát az *újrealizmus* névvel (vagy más módon utal a benne rejlő nóvumra: *spekulatív fordulat*, *újmaterializmus* stb.), az egyik alapvető változást mintha éppen az integratívabb valóságképre való törekvés jelentené. Ennek jegyében sugallják, hogy az újdonsült ontológiának laposnak kellene lennie, vagyis nem alá-fölérendelőnek, ám úgy, hogy közben szem előtt tartsa a valóságrétegek rendkívüli diverzitását és a köztük levő átjárhatóságot. Ellentétpárok sokasága (anyagi–kulturális, természeti–társadalmi, alanyi–tárgyi, testi–jelentéssel teli, szerves–szervetlen, mentális–mesterséges, nem emberi–emberi) épül így le vagy alakul át radikálisan. Nem csupán ember és világ viszonyának törékenységére, esetlegességére derül fény, hanem magának az embernek a fragmentáltságára is. „A házi por lényegében halott emberi hám; anya, tele van veled a szoba.”; „több élet (lény és információ) van a felszínemen, mint bennem... Bennem vagyunk, megsokszorozottan, belecsomagolva egymásunkba...”; „hártyát növesztünk, és megtanulunk úszni, tapintani, simogatni a másik még leváló bőrt, nem vagyunk elég nyálkásak még, de uszonyaink már nőnek az újjak között”.

Ha van forma, amely ezeknek a transzverzális mozgásoknak, határátlépéseknek, cserélhető névmásoknak megfelel, az az enciklopédia, különösen, ha nem a kor áttekintését vagy interdiszciplináris szintézist kíván nyújtani, hanem újabb távlatok megnyitására törekszik. Az egyik szócikkről a másikra, az egyik vizuális betétről valamely prózaversre ugrás nem két elem közti mechanikus

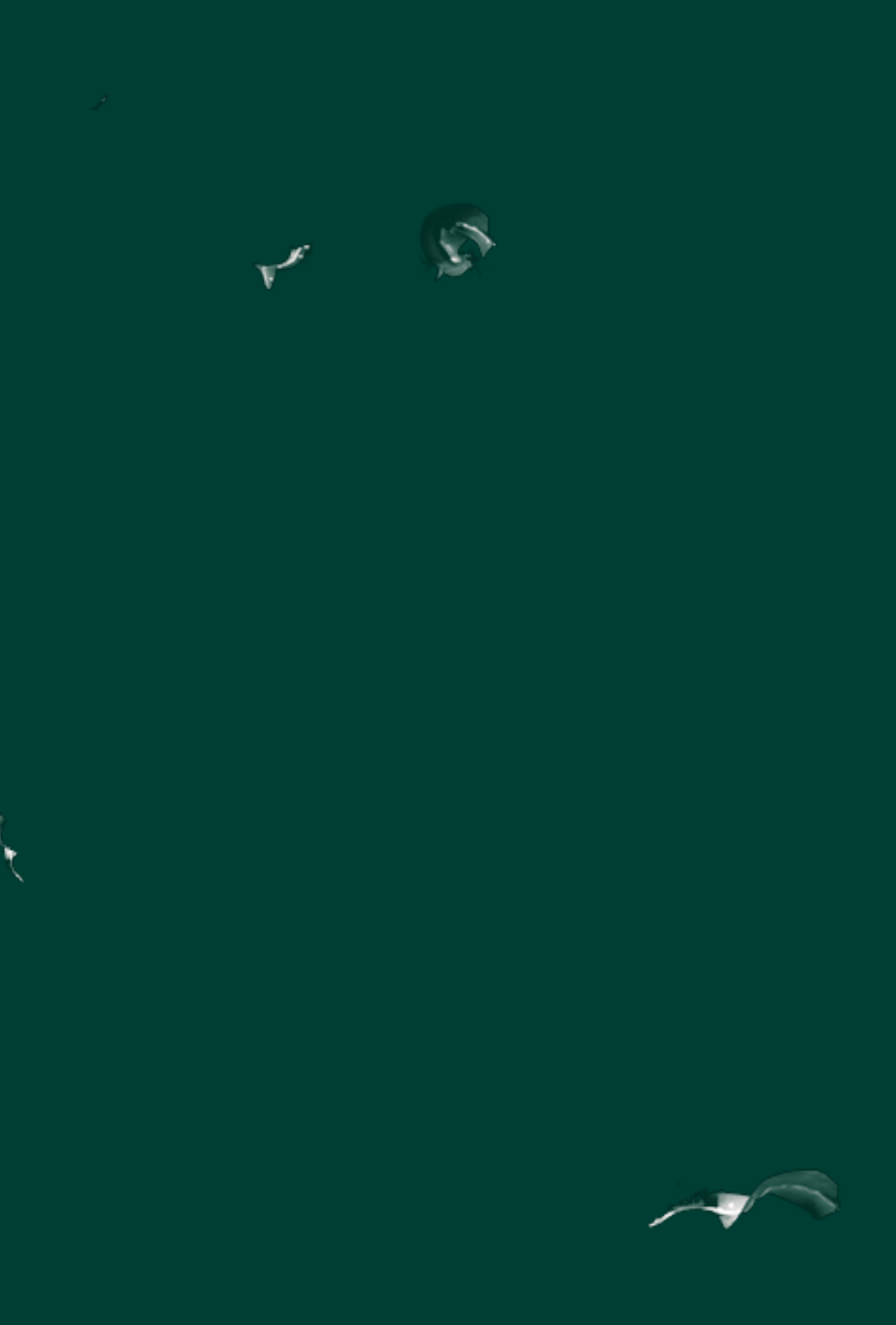
váltás, hanem teremtő összekapcsolás. Nem két megingathatatlan, könnyedén lokalizálható pont közti közvetítés, hanem a tartalmak lendületes egymásba redőződése. Nincs olyan metakód, amely minden rész megértéséhez kulcsként szolgálna – az egyes elemek egymást értelmezik visszatartathatatlannul. Konnexió mint invenció. Borges kínai enciklopédiája csupán elmosódottabbá tette a taxonómiát, a feladat most az, hogy rákérdezzünk magára a taxonómia mibenlétére. Talán nem alternatív osztályozási stratégiákra, bizzar táblázatokra van szükség, bennük szírénekkal, bebalzsamozott vagy roppant finom teveszór ecsettel festett állatokkal, hanem sokkal inkább olyan dinamikus és összetett valóságképre, amely szerint a létrejövés feltartóztathatatlan. Akárhogyan írják is le a keletkező sokféleséget, *aktánsok* szövevényes és előrejelezhetetlen egybekapcsolódásaként, értelemmezők egymásra redukálhatatlan burjánzásaként, szingularitások és attraktorok eleven alakulásaként, egy bizonyos: valamely formálódó sokaságtól csakis egy másik sokasághoz vezethet az út. Az enciklopédia az alkalmas forma, amennyiben képes megjeleníteni a tendenciák minőségi változékonyságát, eseménnyé avatni a sokrétű elágazásokat. Vissza- és előreccsatolások, diagonális kötelékek bonyolult, felforgató rendszere. Azt hihetnénk, hogy a valóság vagy legalábbis valamely szeletének miniatűr képe, holott bármely mozzanatát nagyítsuk is ki, csakis a komplexitás további fokozódásával szembe-sülhetünk. Egyik alkotórésze sem válik üressé, ha mikroszkóp alatt tekintünk rá. Egy minimális felületen maximális súlyú gondolatok is elférhetnek. Tulajdonképpen az enciklopédia nem lehet kicsi vagy nagy – a maguk nemében önálló, ugyanakkor nyitott léptékek közti átjárhatóságot testesíti meg. Egy ilyen mű természeténél fogva nem lehet egyetlen ember műve vagy egynyelvű, sőt, feltétlenül nyelvek sokaságának ad teret, amiképpen nem merülhet ki materializálódott kiadvány voltában. A megosztásával nem csökken, hanem nő az értéke. Önmagán belül is átlépi a korlátokat, s egyúttal önmagán kívültre merészkedik: installációkon, kiállításokon, virtuális terekben tűnhet fel. Ahelyett, hogy az enciklopédia a világ leképezése lenne, a világ válik enciklopédiává. Bekebelezi, felfalja, magáévá teszi.

Korunk kulturális logikája – sugallja Fredric Jameson – szinte megköveteli az összekapcsolás és a heterogenitás varázsszava melletti elköteleződést. Vajon merőben ideológiai tevékenységről lenne szó? Nem kellene-e újra megtanulnunk szétválasztani, diszkontinuussá tenni, megtörni, homogén mezőket képezni? Mindazonáltal az újrealista elméletek és a velük rokon áramlatok nem fogadják el az önfeladti igent mondás attitűdjét, a mindent, vagyis végső soron semmit sem való összeillesztés kényszer-

cselekvését. Anélkül ragaszkodnak a kritikai állásponthez, hogy közben feltételeznék, a valóságárgétegeknek háborítatlan szimbiózisban kellene lenniük. A komplex rendszerek pontosan az instabilitásukból élnek, erejük a sérülékenységből, kontrollálhatatlan gazdagságukból fakad – a kérdés csupán az, hogy a hasznunkra tudjuk-e fordítani ezt a bőséget, egyensúlyhiányt, bizonytalanságot. A „kapitalocén” nem működhetne, ha a kereslet, kínálat és ár piaci mechanizmusai, a be- és kimeneti hurkok nem lennének legalább részben koherenciamentesek, mi sem lenne hát naivabb, mint a teljes összeszedettséget, a hiánytalan harmóniát, a zavartalan konszenzust vele szembeállítani. Ennek megfelelően az enciklopédiaformának is affmálnia kell önnön ingatagságát, és, akár önmagával szemben is, a romboló képességét. A „kritikai kritika kritikájává” kell lennie. Meglehet, olyanná válik, mint „a lázadó tárgyak, (...amelyek váratlanul, kiszámítható, kötött pálya nélkül hatolnak be egy rendszerbe, mint egy aszteroida a Naprendszerbe, eltörölve az addigi viszonyokat, átírva a tárgyak közti gravitációt, megváltoztatva a világos tárgyak központi szerepét”. Módszeres, kész valóságmércek nélküli elbizonytalanítás, a még nagyobb komplexitással való kacérkodás, a vakfoltokra való könyörtelen rámutatás, nyitva hagyott pozíciók.

„Megnyílni az embertelen és az emberfeletti számára, (...) ez a filozófia értelme”¹ – írta Gilles Deleuze. Nos, ki lesz az, aki alászáll a szakadékba, s megszabadul a rettegéstől, hogy immár az a kevés sem lesz, ami eleddig volt? Ki merészel olyan térképet készíteni, amely megfoszt a tartózkodási hely evidenciájától, és a perspektívák végeláthatatlan palettáját nyújtja? Ki hajlandó – nem pusztán megtanulni együttélni a nem emberivel, hanem – valami egészen mássá válni, a felismerhetetlenségig eltorzulni vagy megújulni? Kinek lesz ereje beletörödni a köztünk és a dolgok közötti felülmúlhatatlan aszimmetriába, a *hibrid és sötét tárgyak* megragadhatatlanságába? Talán másképpen kell felvetnünk a kérdést: nem ki, hanem kik, feltétlenül többes számban, a kollektív kijelentések rugalmas alanyaiként, az együtt-valamivé-válásban. Másként elviselhetetlen lenne, túlságosan is elviselhetetlen. Kell a fogódzó az irdatlan hasadék felett. Ha már az tömeget képez, és nem csupán additív együttműködés, amikor ketten írnak, vajon milyen lehetőségek rejlenek egy kiterjedtebb kollektívumban? Még mindig nem tudjuk, még mindig nem mértük fel igazán, mire képes egy enciklopédia.

1. Deleuze, G.: *A bergsoni filozófia*. Budapest, Atlantisz, 2010. 33.

aktor/aktáns ~~aetor/aetant~~

A Bruno Latourhoz és Michel Callonhoz köthető cselekvő-hálózat elmélet a különböző entitásokat nem tételezi egy eleve létező világ részeinek – hiszen akkor rögzítenie kellene az általa elvetett *természet* és társadalom szféráit –, hanem arra összpontosít, hogy egy cselekvő mit tesz, vagyis hogyan hat más cselekvőkre. Létét tehát cselekvése vagy performanciája határozza meg: az, ahogy cselekvésén keresztül egyáltalán színre lép, és meghatározhatóvá válik. Latour korai műveiben (*Pandora's Hope*) az *aktor* szóban rejlő antropocentrizmust az *aktáns* terminus bevezetésével ellensúlyozza, amely a cselekvőképességgel rendelkező nem emberi létezőkre utal. Ez a különbség elmosódik a későbbi művekben (*Reassembling the Social*), ahol az *aktor* mindkettőt képviseli, az *aktáns* pedig új jelentést vesz fel: a még formát nem öltött, a cselekvést mégis meghatározó *aktort* jelöli.

amerindiai perspektivizmus ~~Amerindian perspectivism~~

Az amerikai kontinens bennszülött népei, az *amerindiaiak* körében jellemző az ún. perspektivikus látásmód, amely Eduardo Viveiros de Castro szerint azon általános kozmológián, a mitológiáikban leírt kiinduló állapoton alapszik, amelynek értelmében nincs különbség ember és állat között. A megkülönböztetés elvetése azt jelenti, hogy az emberek, a szellemek és az állatok mind olyan közös belső esszenciával, voltaképpen emberi lélekkel rendelkeznek, amely által az állatok is embernek látják saját magukat. Az *amerindiai perspektivizmus* a testet a lélek földi megnyilvánulásának tekinti, „egyszerű boríték, »ruhadarab«, amely az eredeti emberi formát rejtí”, amely ezáltal lehetővé teszi a lélek számára, hogy a világot a maga meghatározott módján lássa, hiszen minden faj egyedi testtel rendelkezik, amely sajátos cselekvési és magatartásformákhoz vezet. A test csupán instrumentum, amit a benne rejlő lélek ereje irányít, amely viszont ily módon csak a testeszköz által meghatározott korlátokon belül képes cselekedni.

Az amerindiai kozmológia fogalma olyan új ontológiai és episztemológiai megközelítésként értelmezi a bennszülöttek gondolkodásmódját, amely teljesen eltér a nyugati tudományosságban uralkodó látásmódtól: megfordítja a darwini felfogást, amely szerint az ember az állatokból fejlődött ki, valamint a humanitás és a cselekvőképesség kizárólag a Homo sapiens attribútuma, továbbá megkérdőjelezi a materialista valóságfelfogást is. Az *amerindiai perspektivizmus* kifordítja a *természet* és a kultúra közötti nyugati különbségtételt axiómáját. A nyugati materialista gondolkodásban a *természet* az, amely egyesíti a világ aszubjektív közömbös materialitásként felfogott vízióját, mivel az minden valós dolgot valamilyen anyagból valónak tekint. Az amerindiai kozmológia szerint azonban épp az anyagtalan lélek és kultúra köti össze a létezőket, míg anyagságuk különíti el őket. Az *amerindiai perspektivizmus* ezáltal kikezdi azt a felfogást, amely szerint az ember a természet hódítója.

antropocén Anthropocene

A holocént követő lehetséges új földtörténeti korszak javaslata, az antropocén 2002-ben került be a köztudatba Paul J. Crutzen *Nature*-ben megjelent cikke nyomán. Az *antropocén* a planetáris ökológiai és geológiai lépéseket befolyásoló antropogén tevékenység döntő és visszafordíthatatlan hatására mutat rá, s szembeáll a máig meghatározó, a kiszámíthatatlan és vad természeti erőknek való kiszolgáltatottság elképzelésével. Habár az új korszak hivatalos geológiai recepciója máig folyamatban van, a tudományok és a művészetek zárt diskurzusaiból egy évtized alatt szívárgott át a közgondolkodásba: a globális felmelegedés, a környezetszennyezés, a fajkihalások, az erdőirtások, a túlnépesedés stb. gyűjtőneveként utal immár mindazon környezetátalakító cselekedetekre, amelyeket az emberiség története során végrehajtott. Kezdeté éppen annyira vitatott, mint a túlélésére adott javaslatok: a mezőgazdaság kialakulásától, az ipari forradalom gőzgépétől, Amerika felfedezésétől vagy a nukleáris erő bevetésének kezdeteitől is számítják. Míg az optimista geomérnökök technológiai innovációval válaszolnának az *antropocén* kihívásaira, kritikája, a kapitalocén éppen ellenkezőleg, strukturális, társadalmi-

politikai átalakulást feltételez: a jelenlegi állapotért a globális kapitalizmus expanziójának önfelszámoló tendenciáját teszi felelőssé, a természeti javak monetarizálását, erőforrásként való kihasználását, az externáliák kihelyezett pusztításait, valamint az ökológiai realitások és határok szándékos figyelmen kívül hagyását rója fel a kapitalista berendezkedés számlájára. A kapitalocén egyúttal azt is problematizálja, hogy vajon lehetséges-e egyáltalán közös entitásként tekinteni és felelőssé tenni az emberi fajt a planetáris környezetpusztító folyamatokért a globális egyenlőtlenségek történelmi időterében. Az *antropocén* diskurzus együtt értelmezendő a többi „-cénnel”: kapitalocén (Jason W. Moore), plantácionocén, chthulucén (Donna Haraway) stb.

anyagforgalom (anyagáramlás)

A házi por lényegében halott emberi hám; anya, tele van veled a szoba. Nem tudom, hol vagy igazán, mert rengeteget nyeltem belőled. Anya, bolygónk anyagkészlete viszonylag zárt. A csillagok kilökődő pora örvénylik a Földön, mint te a fogaim között, és nem terem új anyag, csak alkatelemei váltják egymást az élőben. Úgy hordoztál magadban, hogy nem tudtad, testi részeidben ott van egy Quetzalcoatlus, kapor, mezei ugróka, három szil és egy fitos csőrű gulipánmadár. A testeddel belakott teret a lápokban elkorhadt topor-tyán tetemén virágzó rekettyefűz hamujával táplált tátika bomlásából evő rovarok bagolyköpetbeli hulladékan nőtt zöldséges ebédek és más ükők, zsurlók és ősgyíkok százzal birtokolják. Anya, én a fajokban nem hiszek, de már a szememnek sem, hiába nézlek, a halmazállapotod sem tudom, különösen most, hogy a csontjaid közt nevelkedett férgek is elpusztultak már szebb rowarevők begyében. Nem ismerem fogalmi határaid; én is csak áteresztő vagyok, nincs is kicsoda, aki kérdez; anya, bennem a jércét a pajoron át megjárt csicsókán keresztül sodródó melyik elem kérdezhetne rá kategóriádra, aki pusztán a csomóstér góca voltál az anyag vonulásában?